

PÉTER LÁSZLÓ

ULTIMA VERBA

A hatvanadik születésnapra emlékezve a halál napját idézem. Nem ellentmondás ez: mindnyájan születésünk és halálunk közé eső időszak *Héttornyába* vagyunk zárva, s életünk értelmét éppenséggel a végén nyeri el. Ekkor lesz a költői mű is egészszé, amint Radnóti Miklós írta épp József Attiláról: ekkor fordul át a mű a halhatatlanságra.

A búcsúlevél fontos állomás az öngyilkosság felé vezető úton. Amint fölmerül a lehetőség, hogy a szorult helyzetből önmaga megsemmisítésével szabaduljon ki a személyiség, a keresett véggel kapcsolatban gondolatokban lényeges szerepet kap az utolsó üzenet. Kevesen lehetnek, akik elkeseredett percekben búcsúlevelet ne fogalmaztak volna, mégha az öngyilkosság pillanatnyi ötletként merült is föl fantáziájukban. A búcsúlevélben az egyéniség szabadjára engedi énjét: korlátozás és félelem nélkül bírál, a felelősséget maga kereste haláláért környezetére hárítja.

Azt a tanulmányt, melyből a fönti megállapításokat veszem, József Attila is olvasta. Az *Emberismeret* című negyedévi szemlének 1935-ben megjelent *Az öngyilkos* című különszámában látott napvilágot, ugyanabban a tanulmánygyűjteményben, melyben József Attila is szerepel írásával: visszaemlékezésével kilencéves korában elkövetett, tragikomikus öngyilkossági kísérletéről. Tiltott cigarettázás miatt megpofozta néneje, Jolán, s az érzékeny gyermek „sötét bosszút forralt”: elhatározta, hogy lúgkövet iszik. Szerencsére csak keményítő akadt kezébe...

Aligha valószínű azonban, hogy 1937 november utolsó vagy december első napjaiban, amikor már egyre jobban elhatalmasodott rajta a skizofréniás eredetű üldözéssel elmezavar, és egyéniségének, lánghelméjének „utolsó morzsáit” is „szétrágtá”, eszébe jutott volna Hajnal Richard tanulmánya. A természetnek és a társadalomnak mennyi törvényszerűségét ismerjük meg életünk során, s mégis, azonos helyzetben a törvények tudója éppoly könyörtelen szükségyszerűséggel tölti be meghatározott szerepét, mint aki mit sem sejt a valóság e roppant erőiről. A kór éppúgy leteperi a zsenit, mint az együgyűt. Az öngyilkos pszichológiájának alá van vetve a legnagyobb ember is, ő is, a költő, akinek lírájában kivételesen nagy szerep jutott az intellektusnak, az ész hitének. *Elme, értelem* — érett költészetének gyakori fogalmi.

A *Szép Szó* emlékszámban több kortárs leírja az utolsó napok egy megrázó jelenetét. A forrás Jolán, a szemtanú. Ő is elmondja öccséről írott könyvében. Ezt a könyvet joggal bíráljuk, mert írója elfogult sok kérdésben, lényeges mozzanatok elhallgat, a maga szerepét megszépíti, nem rest még dokumentumokat is csontkítani. Am néhány szép része miatt megérdemli, hogy időről időre újra kiadják. Ezek közé tartozik a szárszói hónap megrendítő leírása. Nyilván ezzel érdemelte ki Mórincz Zsigmond dicséretét: csak a legnagyobb íróknak adatott, hogy ennyire szívbe markoljon.

A költő nénjének kislánya, Makai Zsuzsi, a gyermek felnőtt-utánzó módján játszadozott: papírból „cigarettát” sodort, anyja okuláréját szemére rakta, s mint nagybátyjától láthatta: nyitott könyvet tartott kezében. Victor Hugo lefordításra váró verseskötetét, a költő könyvei közül. A tréfás felelősségre vonásra „olvasni” kezdett:

— Az van ideírva, hogy: At-ti-la ver-se...

A téveszmék ketrecébe zárt költőnek új tápot adott ez a gyermekes játék. Hettek óta minden véletlenül életére törő összeesküvés intó jeleit, gonoszul kitervelt ármány tüneteit vélte meglegelni. Ilyennek látta ezt is: Fölfigyelt a gyermeki csacsogásra, nevére. Elvette a kis Zsuzsitól a könyvet, és hangosan olvasta a vers címét. *Ultima verba*. Utolsó szavak. „Attila verse.” A szerencsétlen asszociáció egészséges embert is meglepne. A megkínzott, kórosan egyirányúvá lett elme most mohón

kapott a figyelmeztetésnek hitt egybeesésen. Belemélyedt a vers olvasásába. „La conscience humaine est morte...” Az emberi értelem meghalt... A döntést olvasta ki ebből is a maga számára.

Ebben a légkörben írta meg költői búcsúlevelét, utolsó versét. Egyik reggel főnnyhangon mormolt maga elé. Jolán tréfásan megkérdezte: imádkozol?

— Ühüm — felelt, és tovább mormolt. „A verset mormolta el, az utolsó verset, amit később leírt, és az éjjelisze krény takarója alá rejtett.” Címe nem volt. Vers címmel közölte a *Szép Szó* emlékszáma, csillag alatt e megjegyzéssel: József Attila utolsó verse. A kritikai kiadás óta kezdősorából alkotott címmel szoktuk idézni.

*Íme, hát megleltem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölém,
ha eltemet, ki eltemet.*

Szinte szenvtelen, tárgyilagos sorok, nyoma sincs bennük az öngyilkos psziché csapongó, vagdalkozó, zavart fogalmazásának. Ellenkezőleg: formatisztaságával, egyszerűségével lep meg. A választott halál bizonyosságának tudata mintha visszaadta volna a roncsolt agy épségét. Még annak a népies szürrealizmusnak sem látjuk itt ismérvét, amely másik, didergetően megkapó szép versének sajátja:

*Az ember végül homokos
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.*

*A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szelíden
s nézik, nézik a csillagok.*
(Lassan tűnődve)

A semmibe vetettség „egzisztencialista” életérzése öltözik az utolsó négy sorban csodálatos költői képbe. Szentkúthy Miklós Goethe világhíres verse, a *Vándor. éji dala* fölé helyezi ezt az „irgalmatlanul tökéletes” strófát. Az utolsó vers ennél földhöz ragadtabb, realistább. Még formája, verselése is igénytelen, rímei épp-hogy összezendülnek, a négyből kettő; félrímként. A magas és mély hangú soroknak az a törvényszerűsége, melyet pedig Török Gábor épp az utolsó verselésében tudatos alkotói elvnek vélt fölismerni, egy sajátos hangszerelés, itt nem érvényesül. Puritán tényközlés ez. A 3. sorban a főnnymaradt kéziratn javítás előtt ez volt a szórend: *hibátlanul fölém írják*. Aztán kiemelte, hangsúlyosabbá tette: *hibátlanul írják fölém*. A betegség pszichoanalitikus kezelése során sokat bíbelődött József Attila gyermekkori emlékeivel. Azok közé tartozott, akiknek sorsa valóban a kelletténél több nyomott hagyott kiskorában lelke viaszán. Öcsödön megverték, amiért az egyformaság, a megalázó ismertetőjel ellen küzdve „kicsipkázta” a menhelyi szalmakalapot. Kétkeltek abban, hogy Attila név egyáltalában van a világon: létezését vonták vele kétségbe, emlegette föl még *Curriculum vitae*ében is. Bizonyára fűződött bosszantó emlék vezetéknevének írásához, megszólításához is. Iosifu Aron csak 1900-ban, első gyermeke, Jolán születése után majd két évvel változtatta meg nevét. Bányai László azt állítja, hogy az apa voltaképpen Józsefire magyarított: ő feleségének, Jolánnak anyakönyvi kivonatában még látta, hogy Józsefi szerepel. Az Ipar utcai elemi iskola második osztályába beiratkozó Attilát is Józsefinek írják 1912-ben. Az utolsó órák keserűségében a fölhalmozódott sok kis sérelem kitért belőle. Önirónia ez: *neve, ha van, csak árúvédjegy, mint akár-mely mosóporé*; vajon, legalább halálában kap annyit a kortól, hogy végre hibátlanul írják föléje? „*Ha eltemet, ki eltemet.*” Talán túlzás ez? Lehettek kétségei a végtisztesség fölől? Jolántól tudjuk, foglalkoztatta a gondolat, hogy a Balatonba öli magát...

Verseinek egyik megzenésítője, Mihály András mutat rá, hogy még betegségének mélypontján sem vesztette el érdeklődését a külvilág iránt, sőt még arra is képes volt, hogy „ezekben az irdatlanul sötét, szinte klinikailag patológikus perceiben” enyhe iróniával vegye tudomásul a világot. Erre hozza példának az utolsó vers második szakaszát:

*E föld befogad, mint a persely,
mert nem kell (mily sajnálatos)
a háborúból visszamaradt
húszfilléres, a vashatos.*

A régi, értékét veszített pénzdarab ismét gyermekkori emlékből bukkanhatott elő. A háborús inflációt a maga bőrére érezte, ő vásárolt be beteg anyja helyett, látta, mint válik semmivé a fillér, az aprópénz, de sok kicsi mégis sokra megy:

*Árultam forgót, kenyeret és könyvet,
újságot, verset, mikor mi volt könnyebb.*

(Kész a leltár)

Árult papírforgót, vizet a Világ moziban, kenyeret az Emke kávéházban, bélyegekkel, szükségpénzzel kereskedett, csomagot hordott... Jól ismerte a vashatos, nem különös, hogy két évtized távolából is olyannyira emlékezett rá, hogy a halál előszelében is fölgaskodott benne képe. Maga jelképévé tette: fölöslegességének hamis tudata öltözött a kiérdemesült húszfilléresbe. „Semmi szükség nincs rám” – hangoztatta makacsul néneinek a szárszói panzió egyetlen fűthető szobájában. Bizonygatta önvádlón, hogy nem tud verset írni. „Rossz költő vagyok. Rossz költő voltam. És az egész világ tudta ezt, csak én nem jöttem rá sokáig. Hát közölték a verseimet? Hát kaptam Baumgarten-díjat? Amikor könyvnap volt, ott álltam egész délután Cserépfalvi pultja mögött és egyetlen egy könyvet sem vett meg senki a *Nagyon fáj*-ból. Ki veszi meg a rossz költő könyvét...?” Juhász Gyula kapott Baumgarten-díjat: őt meg ez az elismerés ingatta meg önbecsülésében. A két ellentétes tényező milyen megdöbbentően hasonló eredményezett. A szegedi költő is azt hajtogatta téveszméjének foglyaként, hogy nem tud már írni, „kiégett az agya”, ötvenéves korában már nem lehet lírai költő...

A mikromániás doxazma, ahogy a pszichiátria ezt a jelenséget nevezi, két strófával utóbb újra előtör. A harmadik versszak még az előző gondolatot folytatja új hasonlattal. Nem kell a haszontalanná vált vashatos,

*Sem a vasgyűrű, melybe vésve
a szép szó áll, hogy új világ,
jog, föld. – Törvényünk háborús még
s szebbek az arany karikák.*

Ha nem is tudom biztosan, meggyőződése, hogy ennek a hasonlatnak is ugyanolyan tárgyi, emlékbeli alapja van, mint a vashatosnak. Most, hogy újra olvastam a verset, Vág Sándor visszaemlékezése jutott eszembe: éppen egy évtizede írta, amikor a szegedi kortársak vallomásait gyűjtöttem össze. Elővettem: nem ad megoldást, csak analógiát. Elmondja, hogy egy ízben ő is szállást adott a hajléktalan szegedi diáknak, s reggel magára hagyta a még alvót. Mire délben hazatért, József Attila már nem volt ott. „A mosdón – írta – egy bronzgyűrűt találtam, olyan pecsétgyűrű formájút, azonban betűk nem voltak belevésve.” Egy ideig magánál hordta, hogy visszaadja neki, amikor azonban Pesten találkozott a költővel, nem volt nála a gyűrű. Csak halála után küldhette el József Jolánnak.

Csak a *vashatos* asszociatív ereje, e különös alkímia változtatta a bronzot vassá, vagy fűződött valami más élménye egy vasgyűrűhöz is? Mindegy. A *vas* itt kettős jelkép: a költő is, mint előbb a hatos, és a munkásmozgalom is, a harc, a küzdelem, az acél fiaié, a munkásosztályé. A munkásságé, *mely osztályharcban vasba öltözött*. Az ő zászlajára van írva az új világ, a jog és a föld jelszava. *Törvényünk háborús még* – vajon itt is csak a költői képzetkapcsolás révén kerül állítmánynak a *háborús* szó? A *háborúból visszamaradt vashatos* vonzására? Lehet, de új értelmet is nyer a prédikatív viszonyban. A *törvény* szintén gyakori szava József Attilának; ha meglesz költői szótára, láthatjuk majd, hányféle jelentést hordoz életművében szerzte. Itt társadalmat jelöl, osztálytársadalmat, tőkésvilágot, erőszakot. Mindazt, amit a hadiállapotból prolongált a „*bankárok és tábornokok ideje*”, az a történelmi kitérő, visszakanyarodás, amelyre az emberiséget a világméretű ellenforradalom, a fasizmus kényszerítette. A tőke rohamcsapata: ennek mozgatója, törvénye, „*a tátott tőke sárga szája*” inverziója is ezt mondja: *az arany*.

A jelkép első jelentése, amely a második szakasz szimbólumától kapta világitását, észrevétlenül elhalt. Immár nem a fölöslegesség kifejezője. Időszertlenül ugyan, de csak azért, mert a kor erői taszítják vissza. A vashatos elavulásába — bármily sajnálatos! — bele kell nyugodnunk; az új világ ígérését hordó vasgyűrűébe nem! Csak keserűen konstatálhatjuk, hogy még mindig a pénz, az embertelenség törvénye az uralkodó.

A negyedik versszakra megint egy asszociáció révén ugrik át a gondolat. Csak-hogy ez most nem külsőleges, nem a szavak azonosságának deszkájáról szökken föl, mint előbb a *vas* vagy a *háború*. Most a mondandó ruhája semmit sem árul el a tartalmi azonosságból. De lehetetlen másként értelmezni a strófát:

*Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy, mondták; bár velük
voltam volna én boldogan.*

Lehet-e a *sokan* mögött mást érteni, mint a munkásokat, a mozgalmat? Pontos képlete ez mindannak, ami a költővel történt. Tanulmányok, cikkek, újabb könyv is vitatja József Attila és a munkásmozgalom, a költő és az illegális párt kapcsolatát, kölcsönhatását. Messze vezetne ehelyt bekapcsolódni e véget nem érő szövevényes szópárbajba. Főlöszleges is, mert másutt már magam is kifejtettem nézetemet, egyebek közt ennek a négy sornak tanúságát is segítségül hívva. József Attila visszapillantva tragikusan rövid életútjára, ifjúságának világnézeti útkeresését úgy ítéli meg, mint vágyódását elszigeteltségéből a közösség után. Amikor — 1924-től, a szegedi Munkásothontól kezdve, a párizsi anarchista-szindikalista mozgalmakon, a Vági-féle MSZMP-én át 1930 nyaráig, a KMP-be lépéséig — meg-
lelte ezt a közösséget: boldognak tudta magát. Úgy fejezi ezt ki, mintha ő látta volna vendégül szellemi asztalánál az úpesteri, rákospalotai munkásokat. S aztán magára hagyták őt. Nem a gödi szemináriumok proletár hallgatói tehetnek róla; a sztálini praxis hazai következménye, az illegális pártban uralkodó szektás, dogmatikus merevség és értetlenség, valamint az ebben támaszt talált személyi elfogultság, féltékenység volt az oka, hogy a költő magára maradt, jöllehet minden ízével a munkásosztályhoz tartozónak tudta, vallotta magát. A betegség egyaránt volt oka — ürügye — és következménye ennek a kitaszítottágnak. De ez a kívülrekedés is hozzájárult ahhoz, hogy a költő ebben az utolsó számvetésében úgy érezze: meddőn élte csekély harminckét esztendejét. Logikusan tér vissza tehát a második strófa önkicsinyítési gondolatához:

*Így éltem s voltam én hiába,
megállapíthatom magam.
Bolondot játszottak mellem
s már halálom is hasztalan.*

„Miként gondolhatta, kérdeztük magunktól kétségbeesve, amikor ez utolsó versnek kéziratára bukkantunk, hogy hiába élt és volt, ő, akihez fogható művész kevéssé született századunkban?” — írja e szakasz kapcsán Fejtő Ferenc.

*Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.
Nagy nevetség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.*

Ebből a szakaszból látszik meg legjobban kitisztult értelmének elfogulatlansága, bölcs ítélkezése. A *vele bolondot játszó*k emlegetésével sem vádolja környezetét, társadalmát annyira sem, mint megérdemelné. S fordítva: a maga hibáinak elismerését sem viszi túlzásba, sőt egy szép, sokat idézett képpel helytállását is önérzetesen hirdeti. „Végső leszámolás és bölcs összegezés, az ifjúság elsratása és lezárása” — mondja Szabolcsi Miklós erről a versről, idézve az előbbi strófát és az utolsót:

*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ős s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp másoknak remél.*

Akkor fejtjük meg a költő utolsó kezevonásainak értelmét, ha József Jolán könyvének lapjairól hagyjuk magunkra zúdulni a szárszói napok vacogtató légkörét, az esős, sáros november, a sivitó balatoni szél leverő hatását, aztán idézzük az egyetlen meleget adó kályha körülött összebúvó kis család képét, emlékezünk a Flórát váró, reményét belévető költőre. S mikor mindez odavetül az utolsó négy sor mögé, a jövőről lemondó költőből még mindig megismerjük a közösségi embert, aki a maga élete értelmetlenségének hitében sem feledkezik meg a másik ember-ről: legalább az legyen boldogabb...

Nem ez az egyetlen „leszámolás” és „összegezés” József Attila életművében. Az utolsó versek mindegyike ilyennek tekinthető. S a költő sosem egy versével fogalmazza meg az utókornak végrendeletét. Még Juhász Gyula is hány testamentumot, epitáfiumot, búcsút, „utolsó” verset írt. József Attila utolsó versének jelentőségét sem akarjuk megnövelni azzal, hogy valami különös, életműve egészének tanulmányától elütő értelmet tulajdonítanánk neki. Mégis, van valami rendkívüli lélektani varázsa a halálos ágyon kimondott utolsó szavaknak. *Ultima verba*. A költő utolsó szavai ezek voltak, ezt suttogta reggeli imaként ama utolsó napon.

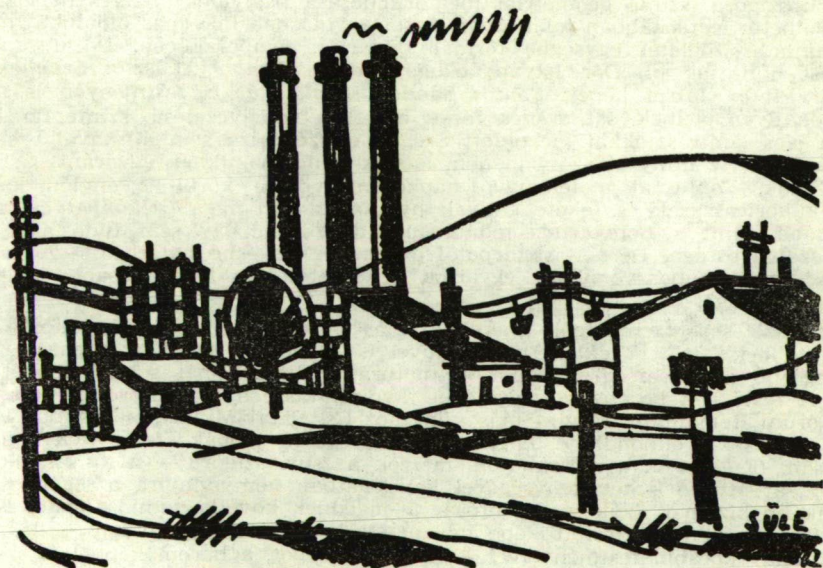
Akkor már tudhatta, mitévő lesz. A Victor Hugo verséből kiolvasott „jelek” nemcsak titkos „figyelmeztetések” voltak a végső tetre, hanem még – ahogy Németh Andor írta – a tennivalók „szcenáriumát” is megadták.

*La conscience humaine est morte; dans l'orgie,
Sur elle il s'accroupit; ce cadavre lui plaît;
Par moments, gai, vainqueur, la prunelle rougie,
Il se retourne et donne à la morte un soufflet.*

Il s'accroupit – eszébe jutott vajon a régi verssor: *vonat elé leguggolni?* *La prunelle rougie* – a mozdony vörös lámpájára emlékeztette?

(Ő már nem fordíthatta le; Somlyó György átültetésében így ismerjük:

*A lelkiismeret halott; e vad tivornyán
rátérdel ő; e szép holttest tetszik neki;
Olykor visszatekint, szeme vérben forogván,
A víg győztes és a holtat pofonveri.)*

Süle István: Gyár